

A Study of the Ceremonial Functions of the Army and Military Affairs in *Tarikh-i Bayhaqi*

Hamed Shams^{1*} , Hosein Aligholizadeh²

¹⁾ Assistant Professor of Persian language and Literature, Department of Persian language and Literature, Faculty of Basic Sciences, Shahid Sattari Aeronautical University, Tehran, Iran.

²⁾ Assistant Professor of Persian language and Literature, Department of Persian language and Literature, Faculty of Basic Sciences, K. N. Toosi University of Technology, Tehran, Iran.

Received: Jan 15, 2026 Revised: Apr 22, 2026 Accepted: May 04, 2026

Abstract

In *Tarikh-i Bayhaqi* (i.e., History of Bayhaqi) the military forces played an important role not only in fighting enemies and carrying out offensive and defensive operations, but also in political and ceremonial affairs. These functions were associated with specific purposes and messages and were carried out through particular rituals and ceremonial practices. Understanding these rituals and their instruments is essential for gaining a better knowledge of the history and culture of Iran during the Ghaznavid period. To achieve this goal, this study examines the ceremonial functions of the army and military affairs in *Tarikh-i Bayhaqi*. The research uses a descriptive-analytical method based on library sources and note-taking from textual evidence. Although the overall approach is qualitative and inductive, frequency counts and quantitative methods are also employed where required. The findings show that most military ceremonies described in *Tarikh-i Bayhaqi* are related to the bestowal of robes of honor, the appointment of military officials, and military inspection ceremonies. These events are described in considerable detail throughout the text. The most important military positions mentioned in political and military ceremonies are the royal slave corps and the commanders of the army. In addition, special military instruments and sound-producing devices were used in various court ceremonies. Some of these, such as the *angoshtvāneh* (finger guard) and the trumpet, served mainly ceremonial rather than military purposes in the text.

Keywords: *Tarikh-i Bayhaqi*, Ceremonies, Military, Military Affairs, Folklore.

* Corresponding: Hamed Shams, h.shams@ssau.ac.ir

- Cite this article:

Shams, H. , Aligholizadeh, H. (2026). A Study of the Ceremonial Functions of the Army and Military Affairs in *Tarikh-i Bayhaqi*. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 5(10), 161-182. <https://doi.org/10.22077/jcrl.2026.10281.1238>

Extended Abstract

1. Introduction

The army and military forces have long been recognized in all societies as the institutions responsible for protecting the territory and defending the state against enemies. In addition to these military functions, they have also performed important ceremonial roles throughout history, serving to display the grandeur, authority, and power of the royal court and its rulers. These ceremonial functions required specific instruments, practices, and forms of participation, and were carried out through established rituals and protocols. *Tarikh-i Bayhaqi* provides detailed descriptions of various military ceremonies and the instruments associated with them. Considering the importance of these rituals and objects in conveying political and military messages, as well as their historical and cultural value, this study examines and analyzes the ceremonial functions of the army and military affairs in *Tarikh-i Bayhaqi*. The aim is to gain a better understanding of these ceremonial functions and the specific roles played by military instruments and courtly customs. This study addresses the following questions:

- In *Tarikh-i Bayhaqi*, what weapons and military instruments did soldiers use while participating in political and military ceremonies?
- Which ceremonies and rituals appear most frequently in the text, and how were they conducted?
- Which groups of military personnel took part in these ceremonies, and what roles did they perform?

2. Research Method

This study employs a descriptive-analytical method based on library research and systematic note-taking from textual evidence. The textual evidence is examined through the comparison of multiple examples from *Tarikh-i Bayhaqi*. By analyzing the details of these examples and, where appropriate, the frequency of the evidence, meaningful patterns are identified and interpreted, leading to the study's conclusions.

3. Findings

Overall, the ceremonial elements of military affairs in *Tarikh-i Bayhaqi* can be divided into three main categories: (1) ceremonial equipment, including weapons, insignia, and military sound instruments; (2) military offices that carried specific ceremonial responsibilities; and (3) ceremonial rituals and practices performed by military personnel. The ceremonial weapons mentioned in *Tarikh-i Bayhaqi* include the bow and arrow and their related equipment, the shield, the sword, the mace, and the javelin. Some of these weapons, such as the sword, were presented as robes of honor to military and administrative officials. Others, such as the javelin, were used during military inspection ceremonies, while the mace was carried during official receptions for distinguished guests and envoys of the caliph. The military insignia and standards include banners, the royal parasol, and the *angoshtvāneh* (finger guard). Several types of banners are mentioned, including the broad banner, the great banner, the black banner, the red banner, and the lion-emblem banner. The royal parasol was generally reserved for the sultan and his deputy. The *angoshtvāneh* served as a symbol of victory and, in the text, has no offensive or defensive military function. The military sound instruments mentioned in *Tarikh-i Bayhaqi* are the trumpet, the kettledrum, and the elephant-skull helmet. These instruments were sometimes used together, and their meanings changed according to their combination. For example, the sound of the trumpet accompanied by the drum announced celebration and festivity, whereas the trumpet played together with the kettledrum signaled the beginning of battle.

In addition to ceremonial equipment, certain military offices also carried specific ceremonial duties. The commander-in-chief led the military procession during official receptions. The colonels marched behind the chamberlains to welcome the caliph's envoy, and their ranks were distinguished by golden or silver belts.

The royal slave corps performed several ceremonial functions: (1) they stood in formation before the amir and military commanders, as well as during major religious festivals; (2) they welcomed the amir and high-ranking envoys while carrying gold- and silver-decorated weapons; (3) they participated in military inspection ceremonies; and (4) they played an important role in delivering letters announcing victory and the *angoshtvāneh*.

The military-related ceremonies described in *Tarikh-i Bayhaqi* fall into three main categories: (1) the bestowal of robes of honor upon military personnel, (2) military inspection ceremonies, and (3) official receptions for the amir or distinguished envoys.

Robes of honor were presented in the form of ceremonial clothing on three main occasions:

- a) when an individual was appointed to a permanent official position;
- b) when a person was appointed to command a military campaign;
- c) as a general reward or royal gift, usually after bringing good news or following a military inspection ceremony.

The military inspection ceremony (‘*arz*’) described in *Tarikh-i Bayhaqi* included the following elements:

Place of the ceremony: During times of peace or when no immediate threat existed, the inspection was held in the Firuzi Garden, the Shadiyakh Garden, or the plain of Shabahr. During wartime or in periods of imminent danger, the sultan observed the inspection from the top of a hill.

Time of the ceremony: The duration of the inspection depended on the circumstances. For example, the inspection held during the Feast of Sacrifice (‘*Id al-Adha*’) could last from one day to an entire week. When the army was preparing to march to battle and the inspection took place immediately before departure, it lasted from morning until evening.

Order of the military procession: If the viceroy attended the inspection, his procession passed first. It consisted of the royal slave corps, followed by the infantry, with lower-ranking slaves at the rear. Afterward, the military commanders and the chamberlains passed by, each accompanied by their own troops.

Tarikh-i Bayhaqi describes two types of official reception ceremonies. The first was held when the ruler entered a newly built throne hall or palace, for which magnificent ceremonies were arranged. The second was organized to receive distinguished envoys, especially representatives of the caliph. During these ceremonies, the royal slave corps stood in formation carrying richly decorated golden weapons, while elephants were lined up as symbols of military power and royal authority.

4. Discussion and Conclusion

Military ceremonies during the Ghaznavid period were primarily intended to display royal power and wealth or to mark the transfer of authority among military officials. Military personnel and equipment were used as important elements in these ceremonies. In *Tarikh-i Bayhaqi*, most military ceremonies are related to the appointment of military officials, the presentation of robes of honor and gifts, and military inspection ceremonies. During these events, military officials marched according to their rank and status, while elephants were also inspected as symbols of military strength and royal grandeur. Among military officials, commanders-in-chief and their *ghāzī* commanders received the greatest number of robes of honor. Among the military personnel who participated in ceremonial events, the royal slave corps played the most prominent role. They performed various ceremonial duties while carrying different types of military equipment and weapons. The ceremonial military equipment described in *Tarikh-i Bayhaqi* also served different functions depending on the type

of weapon, its material, and the individuals who carried it. Some items, such as the *angoshtvāneh* had an exclusively ceremonial function in the text, whereas others, such as the sword, were used both in warfare and in ceremonial contexts. Among the military insignia, the banner is mentioned most frequently, while the trumpet is the ceremonial sound instrument used most often. It was mainly played during victory celebrations and official receptions for distinguished envoys.

بررسی و تحلیل کارکردهای تشریفاتی لشکر و امور نظامی در تاریخ بیهقی

حامد شمس *^۱ حسین علیقلی زاده ^۲

^(۱) استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علوم و فنون هوایی شهید ستاری، تهران، ایران.

^(۲) استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه صنعتی خواجه نصیرالدین طوسی، تهران، ایران.

دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۲۵ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۰۲ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۴

چکیده

نیروهای نظامی در تاریخ بیهقی به جز جنگ با دشمن و اجرای عملیات آفندی و پدافندی، در انجام امور سیاسی و تشریفاتی نیز نقش پررنگی ایفا می‌کردند. این نقش‌ها با اهداف و پیام‌های مشخص و با آیین‌ها و ابزارهای ویژه‌ای همراه است. بی‌شک شناختن این آیین‌ها و ابزارهای آن، برای آگاهی نسبت به تاریخ و فرهنگ ایران عصر غزنوی اهمیت دارد. به‌منظور دستیابی به این شناخت، در این جستار، کارکردهای تشریفاتی لشکر و امور نظامی در تاریخ بیهقی بررسی می‌شود. روش تحقیق در این جستار، روش توصیفی - تحلیلی، با ابزار کتابخانه‌ای و برگه‌نویسی مبتنی بر شواهد متنی است. باوجودآنکه روش کلی جستار، مبتنی بر استقرا و توصیف کیفی است، در برخی موارد از روش‌های بسامدی و کمی نیز به‌اقتضای نیاز پژوهش استفاده شده است. بر اساس یافته‌های این پژوهش، بیشتر تشریفات نظامی در تاریخ بیهقی، مربوط به آیین‌های خلعت‌بخشی و انتصاب نظامیان، و مراسم و آیین‌های سان دیدن است. این مراسم با جزئیات در متن مورد مطالعه وصف شده است. در تاریخ بیهقی مهم‌ترین مناصب نظامی که در تشریفات سیاسی و نظامی از آن سخن گفته شده است، مربوط به غلامان سرایی و سپاهسالاران است. همچنین در مراسم مختلف دربار از ابزارها و صداسازهای نظامی خاصی استفاده می‌شد که برخی از آن‌ها مثل «انگشتوانه» و «بوق» در این متن عمدتاً جنبه تشریفاتی دارد.

کلیدواژه‌ها: تاریخ بیهقی، تشریفات، لشکر، امور نظامی، فرهنگ عامه.

* نویسنده مسئول مکاتبات: حامد شمس، h.shams@ssau.ac.ir

- استناد این مقاله:

شمس، ح.، علیقلی زاده، ح. (۱۴۰۵). بررسی و تحلیل کارکردهای تشریفاتی لشکر و امور نظامی در تاریخ بیهقی. پژوهشنامه فرهنگ و ادبیات آیینی، ۵ (۱۰)، ۱۶۱-۱۸۲.

<https://doi.org/10.22077/jcrl.2026.10281.1238>

۱. مقدمه

ارتش و نیروهای نظامی در همه جوامع به عنوان نیروی حافظ قلمرو یا کشور و بازوی مقابله با دشمنان شناخته می شوند. علاوه بر موارد فوق، این نیروها در جوامع کهن، نقش مؤثر و مهمی در افزودن بر قلمرو و ثروت شاه و نیز نمایش شکوه و جلال دربار دارند. این موارد اخیر سبب شده است که ارتش و نیروهای نظامی، به جز اقدامات آفندی و پدافندی در میدان نبرد، نقش های تشریفاتی خاصی نیز بر عهده گیرند تا بدین سبب شکوه و حشمت و قدرت دربار و شاه را نمایان سازند و البته برخی پیام های سیاسی را برابر آداب خاص آن نیز منتقل سازند.

اجرای نقش های تشریفاتی نظامیان و لشکر، نیازمند ابزارها و کنش گری های خاصی است و با آیین های ویژه آن عملیاتی می شود. تاریخ بیهقی مهم ترین منبع برای شناخت تشریفات نظامی ایران و ابزارها و آیین های آن در عصر غزنوی است و در این کتاب، انواع تشریفات و ابزارهای آن با ذکر جزئیات آمده است. با توجه به اهمیت کاربرد این ابزارها و آیین ها در انتقال پیام های ویژه سیاسی و نظامی و نیز با توجه به ارزش فرهنگی و تاریخی این تشریفات، در این جستار برآن شدیم آن ها را در تاریخ بیهقی بررسی و تحلیل کنیم؛ با این هدف که به شناخت این کارکردها و نقش خاص ابزارها و آداب آن راه یابیم.

پرسش های اصلی این مقاله بدین شرح است: در تاریخ بیهقی، لشکریان با چه سلاح ها و ابزارهایی در آیین ها و تشریفات سیاسی و نظامی مشارکت و ایفای نقش داشتند؟ کدام آیین ها و مراسم بسامد بیشتری در این کتاب دارد و این آیین ها به چه صورتی برگزار می شده است؟ چه طبقاتی از نظامیان در این آیین ها حضور داشتند و هرکدام چه نقشی ایفا می کردند؟

روش پژوهش این جستار، روش توصیفی - تحلیلی با ابزار کتابخانه ای و برگه نویسی مبتنی بر شواهد متنی است. برای بررسی شواهد متنی، با مقایسه نمونه های متعدد از متن مورد مطالعه، بر اساس توصیف جزئیات و در برخی موارد کمیت شواهد، داده های معنادار تحلیل می شود و نتیجه گیری صورت می گیرد.

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون هیچ پژوهش مستقلی درباره تشریفات نظامی در تاریخ بیهقی انجام نگرفته است؛ با این حال، پژوهش هایی در زمینه اصطلاحات دیوانی، فنون نظامی یا تشریفات سیاسی در تاریخ بیهقی منتشر شده است. حسن انوری (۱۳۷۳) در کتاب اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی، به طور کلی و بسیار مختصر این اصطلاحات را شرح داده است. همچنین درباره تاریخ غزنویان و برخی ویژگی های ارتش سالاری آن کلیفورد. ا. باسورث (۱۳۷۸) در کتاب تاریخ غزنویان، و آن. لمبتون (۱۳۹۱) در کتاب سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، مباحث سودمندی دارند.

درباره رسوم و تشریفات درباری ایران کهن و تاریخ بیهقی، مقاله ابوالفضل مصفی (۱۳۵۰) با عنوان «رسم نثار» مطالب سودمندی دارد. گیتی فلاح رستکار (۱۳۷۴) در مقاله «آداب و رسوم و تشریفات دربار غزنه از خلال تاریخ بیهقی»، به صورت خلاصه شده و به زبان فارسی معاصر، برخی رسوم دربار غزنوی، همچون آداب بر تخت نشستن امیر، خلعت بخشیدن، جشن ها و مراسم عروسی را از روی متن تاریخ بیهقی بیان کرده است. در هر مورد شواهدی طولانی از متن تاریخ بیهقی نقل شده، ولی هیچ گونه تحلیل کیفی و بررسی کمی در آن دیده نمی شود و به جزئیات موارد و نیز مراسمی که عمدتاً نظامیان عهده دار آن بودند (همچون مراسم سان دیدن) اشاره ای نشده است. اسماعیل حسن زاده

(۱۳۸۵) در مقاله «ساختار و عملکرد سپاه غزنویان» به برخی لوازم خلعت منصب سپاهسالار بزرگ و حاجب بزرگ و نیز خدمت سرهنگان در دربار اشاره کرده است. محمود مدبری و معصومه علی‌نژاد (۱۳۹۲) در مقاله «آیین‌های پذیره مسافران در شاهنامه» نکاتی درباره رسوم استقبال از میهمانان دارد که در این جستار از آن بهره برده‌ایم. علی‌اکبر باقری‌خلیلی و مرضیه زلیکانی (۱۳۹۴) در مقاله «تشریفات سیاسی در تاریخ بیهقی»، برخی رسوم و تشریفات درباری همچون آذین بستن دربار، تشریفات دیپلماتیک و آداب بار عام و خاص را بیان کرده‌اند. در این جستار به نقش نظامیان در تشریفات درباری توجه چندانی نشده است. رضا رفایی‌قدیمی و زهرا اختیاری (۱۳۹۴) در مقاله «تاریخ بیهقی و علوم و فنون نظامی» به برخی ابزارهای تشریفاتی چون «علامت» و «نیم‌لنگ» اشاره کرده‌اند؛ اما بخش اعظم جستار درباره فنون نظامی است. مریم محمودی و الهیار افراخته و کرامت نامجو (۱۳۹۵) در جستار «ارتباط‌های غیرکلامی در روایت‌های تاریخ بیهقی» به برخی رسوم درباری همچون اعطای هدایا پرداخته‌اند. صفی‌الله طاهری (۱۳۹۵) در مقاله «آیین نظامی‌گری و جنگاوری در تاریخ بیهقی» به آیین افراشتن علم و آرایش لشکر اشاره کرده است. رسول رستمی و فرهاد پروانه و مجتبی گراوند (۱۳۹۷) در مقاله «انعکاس جشن‌های ملی و مذهبی عصر غزنوی در آیین تاریخ بیهقی» درباره آیین سان دیدن غزنویان در عید قربان نکاتی دارند. حامد علیزاده (۱۳۹۷) در مقاله «درجه‌های نظامی در تاریخ بیهقی»، به مراتب سرهنگان (زرین‌کمر و سیمین‌کمر) و جایگاه نظامی حاجبان توجه دارد. فرزانه سادات علوی (۱۴۰۳) در مقاله «بررسی مؤلفه‌های ملی‌گرایی ایرانی در تاریخ بیهقی» از حضور و نقش لشکریان و دون‌پایه در شکار سلطان (شکار پره) سخن گفته است. سیده‌ریحانه غنمی‌مشهدی و احمد خواجه‌ایم (۱۴۰۳) در مقاله «نقد و تأملی در یادکرد خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها در تاریخ بیهقی»، به شراب نوشیدن برخی نظامیان و شراب نوشیدن سپاهسالار در مهمانی‌های دربار اشاره کرده است.

۳. بحث و بررسی: تشریفات نظامی در تاریخ بیهقی

تشریفات مجموعه‌ای از آداب، قوانین و اعمال منظم و قاعده‌مند است که در موقعیت‌های رسمی و اجتماعی برای برگزاری رویدادها و مراسم مختلف رعایت می‌شود. اهمیت تشریفات در فرهنگ ملل مختلف تا جایی است که گفته‌اند «تمدن بدون تشریفات وجود ندارد» (ذوالعین، ۱۳۸۱: ۱۵-۱۶)؛ یعنی هرکجا مدنیتی هست، آداب و رسوم نیز برای انتقال پیام ادب و احترام و حشمت و بزرگی به میهمانان، و آدمیان دیگر وجود دارد.

رعایت تشریفات به معنای گفته‌شده در سطرهای بالا، در میان خاص و عام و مردم فرادست و فرودست دیده می‌شود؛ اما نوع دیگری از تشریفات هست که جنبه سیاسی یا نظامی دارد و به آن «تشریفات رسمی» (Protocol) می‌گویند. این تشریفات ویژه طبقات فرادست یا مسئولان نظامی کشورهاست و با هدف انتقال پیام‌های مختلفی، چون تأکید بر روابط دوستانه و محترمانه، نمایش قدرت یا شوکت و حتی تفویض اختیارات و مسئولیت‌ها یا سلب آن انجام می‌گیرد.

در این گونه تشریفات وقتی به ادوار کهن‌تر باز می‌گردیم، نقش نهادهای نظامی پررنگ‌تر می‌شود؛ زیرا نمایش قدرت در ادوار گذشته عمدتاً متکی به قدرت نظامی بوده است. به گفته باسورث، امپراتوری غزنوی «گرایش به ارتش‌سالاری داشت»؛ از این رو «ارتش در داخل امپراتوری از بیشترین امتیاز برخوردار بوده است» (باسورث، ۱۳۷۸، ۹۵) بر همین اساس به‌طور طبیعی بخش مهمی از امور تشریفاتی به عهده ارتش و مسئولان نظامی بوده است.

تشریفات نظامی که در کتاب تاریخ بیهقی با جزئیات بیان شده است، دربرگیرنده سلاح‌ها، حیوانات، کنش‌ها و مناصب تشریفاتی خاصی است که در ادامه این موارد را به صورت طبقه‌بندی شده بررسی و تحلیل می‌کنیم.

۳-۱. سلاح‌ها در تشریفات

کاربرد اصلی سلاح برای اقدامات سخت آفندی یا پدافندی است؛ با این حال، ممکن بود از آن برای نمایش شکوه و شوکت دربار، یا هدیه دادن به مقامات رسمی یا مراسم سیاسی استفاده شود. در این صورت کاربرد سلاح وجه تشریفاتی می‌یافت؛ چنان‌که به گفته تاریخ سیستان برای آراستن مراسم شروع فرمانروایی امیر جغری، از امرای سیستان، از مغفر و زره و جوشن استفاده شده است: «پس از روز آدینه، بیست و پنجم این ماه، شهر آذین بستند، از در سرای ارتاشی تا در بتان، و همه به خود و مغفر و زره و جوشن و دیبا بیاراستند، و بسیاری درم و دینار ریختند» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۳۵۳).

در مراسم مختلف دربار غزنوی، به‌ویژه مراسم استقبال از سفیران، همواره غلامان سلاح‌های تشریفاتی را به دست می‌گرفتند؛ درحقیقت کاربران اصلی سلاح‌های تشریفاتی غلامان بودند. در ادامه کاربرد تشریفاتی هریک از این سلاح‌ها را به تفکیک بررسی می‌کنیم.

۳-۱-۱. تیر و کمان

تیر و کمان و مشتقات آن همچون «شقا»، به معنی ترکش، «کیش»، به معنی تیردان، و «نیم‌لنگ» به معنی کمان‌دان و محافظ کمان (رفایی قدیمی و اختیاری، ۱۳۹۴: ۱۰۳) در مراسم استقبال از رسولان نواحی دیگر، به‌ویژه استقبال از رسول خلیفه استفاده می‌شد و غلامان خاص دربار با عنوان «غلامان سرایی» این ابزار آلات تشریفاتی را موقع ایستادن در حضور سلطان یا رسول خلیفه با خود داشتند؛ چنان‌که برای پذیره‌شدن فرستاده خلیفه در تاریخ بیهقی آمده است: «دو هزار با کلاه چهار پر بودند و کیش و کمر و شمشیر و شغا و نیم‌لنگ بر میان بسته و هر غلامی کمانی و سه چوبه تیر بر دست» (بیهقی، ۱۳۸۳: ۲۹۲).

۳-۱-۲. سپر

این ابزار را غلامان، زمانی که بزرگی در مکانی وارد می‌شد، به‌شیوه خاص به دست می‌گرفتند؛ چنان‌که در متن زیر، برای استقبال از رسول خلیفه به‌کار رفته است: «غلامی سیصد از خاصگان در رسته‌های صفه نزدیک امیر بایستادند... و چند تن آن بودند که با کمرها بودند مرصع به جواهر، و سپری پنجاه و شصت به در بداشتند در میان سرای دیلمان» (همان). همچنین گاه در تشریفات نظامی از سپر زرین یا سپر مرصع نیز استفاده می‌کردند؛ چنان‌که در زمان ورود سلطان مسعود به کاخ جدید خود، غلامانش سپر زر مرصع به جواهر داشتند: «این غلامان دو رسته همه... پنجاه سپر زر دیلمان داشتند، از آن ده مرصع به جواهر» (همان: ۵۰۸-۵۰۹).

۳-۱-۳. شمشیر

«شمشیر» به دو صورت در تشریفات نظامی به‌کار می‌رفت: یکی خلعت‌هایی که امیر مسعود به صاحب‌منصبان نظامی می‌داد و در این موارد شمشیر حمایلی بخشیده می‌شد که گاه در آن از زر و جواهرات استفاده شده بود؛ همانند خلعت کدخدای لشکر: «بوالفرج پارسی کدخدای لشکر... را ساخت زر و شمشیر حمایل و خلعت بپوشید» (همان: ۴۰۷). مورد دیگر ایستادن غلامان مسلح با شمشیر جواهرنشان و حمایل در دو سوی تخت شاهی در مجلس امیر یا مراسم

دربار: «درون صفه... ده غلام بود، کلاه‌های چهارپر بر سر نهاده و کمرهای گران همه مرصع به جواهر و شمشیرها حمایل مرصع» (همان: ۵۰۸). در این موارد شمشیر نماد قدرت و نیروی نظامی غزنویان بود و جواهرنشان بودن آن نماد ثروت و شکوه و توانمندی دستگاه حاکمه.

وجه مهمی که در برخی سلاح‌ها و پوشش‌های حوزه تشریفات نظامی مشاهده می‌شود، زرین بودن آنهاست؛ به‌طوری‌که شمار ادوات زرین در تاریخ بیهقی بر ادوات سیمین فزونی دارد. برای مثال کمر زرین هشت مرتبه و کمر سیمین فقط یک مرتبه در تاریخ بیهقی ذکر شده است. همچنین سپر زرین نمونه سیمین ندارد. تنها سلاحی که کاربرد جنس زرین و سیمین آن برابر است، عمود است. در ترجمه تاریخ یمنی نیز ورود رسولان به دربار غزنویان با همین سلاح‌های تشریفاتی زرین توصیف شده است. در این مجلس غلامان کمربندهای زرین داشتند و شمشیرهایی با غلاف زرین به دوش می‌نهادند (ر.ک: جرفادقانی، ۱۳۷۴: ۳۱۹-۳۲۰). برخی پژوهشگران ریشه‌های توجه به زر در تشریفات ایرانیان را به اعصار کهن بازمی‌گردانند. مصفی می‌نویسد: «به اعتقاد ایرانیان زر شاه گوه‌های گدازنده و زینت ملوک می‌باشد و هم به گمان ایشان، در منسوبیات کواکب، سازنده زر، خورشید یا مهر، اختر شاهان و سلطان انجم است. تحت تأثیر همین باور، خاقانی خورشید را زرگر چرخ لقب داده» (مصفی، ۱۳۵۰: ۲۹۱).

۴-۱-۳. عمود

کاربرد عمود فقط در تشریفات مربوط به رویدادهای دربار و به‌ویژه استقبال از رسول خلیفه و امیران و بزرگان بود و برخلاف شمشیر، در هیچ کجای متن به‌عنوان خلعت به صاحب‌منصبی داده نشده است. در این‌گونه مراسم غلامان با عمود و در رسته‌های جداگانه می‌ایستادند: «چهارهزار غلام سرایی در دو طرف سرای امارت به چند رسته بایستادند؛ دو هزار با کلاه دوشاخ و کمرهای گران ده معالیق بودند و با هر غلامی عمودی سیمین» (بیهقی، ۱۳۸۳: ۲۹۲).

۴-۱-۵. **مطر د / طراد:** نیزه‌ای است کوتاه که در عهد غزنوی غلامان سرایی آن را حمل می‌کردند (ر.ک: انوری، ۱۳۷۳: ۱۴۵). این ابزار در تاریخ بیهقی در مراسم تشریفاتی سان دیدن یا «عرض لشکر» به‌عنوان ادوات کوکبه و خدم و حشم امیران و بزرگان لشکر به‌کار رفته است و آن را غلامان امیر یا مقدمان لشکر حمل می‌کردند: «نخست جنیتان بسیار با سلاح تمام و برگستوان [برگداشتند] و غلامان ساخته با علامت‌ها و مطردها و خیل خاصه او بسیار سوار و پیاده» (بیهقی، ۱۳۸۳: ۶۹ و ۶۲۷).

۴-۲. نشان‌ها و پرچم‌ها

ابزارها و درفش‌هایی که به‌عنوان نشان در جنگ یا صلح یا تشریفات ورود و خروج و حضور امیر به‌کار می‌رفت، اگرچه در مواردی نقشی کاربردی و تعیین‌کننده داشت، از آن جهت که جزء ابزارهای قتال و کرّ و فرّ به حساب نمی‌آمد و برای زخم و ضربه زدن به کسی یا محافظت از ضربه کسی استفاده نمی‌شد، جزء ابزارها و اشیای تشریفاتی شمرده شد.

۴-۲-۱. علامت

پرتکرارترین نشان و ابزار شناسایی در متن تاریخ بیهقی «علامت» است. نام این نشانه ۴۲ بار در تاریخ بیهقی ذکر شده است. حسن انوری در توضیح علامت، آن را معادل «علم» و «رایت» می‌داند (انوری، ۱۳۷۳: ۱۳۷)؛ با این حال، بیهقی هرکجا «رایت» را برای سپاه غزنویان به‌کار برده است، منظور او علم و بیرق مخصوص سلطان مسعود است؛ ولی

«علامت» کاربردی عام‌تر دارد. علامت در تاریخ بیهقی و متون کهن نزدیک به عصر بیهقی به معنی پرچم و درفش مخصوص یک گروه یا دسته است. این پرچم می‌تواند نشانی برای یک گروه جنگی یا بخشی از سپاه یا کل سپاه باشد؛ چنان‌که در *قابوسنامه* چنین توصیه می‌کند: «به یک‌بار لشکر پیش مبر، علامت علامت و فوج فوج همی فرست» (عنصرالمعالی، ۱۳۷۱: ۲۲۴).

در تاریخ بیهقی یکی از هدایایی که در ضمن خلعت دادن به والی و سپهسالار، به آنان داده می‌شد، علامت است (برای نمونه ر.ک: بیهقی، ۱۳۸۳: ۳۷۵) و علامت حتی در خلعت سرهنگان که مقامی پایین‌تر دارند، نیز وجود دارد: «سرهنگان را خلعت و علامت دادند و فرمودند تا نزدیک بوسهل رفتند» (همان).

نکته دیگر درباره علامت و کاربرد آن، استفاده از آن در تشریفات مراسم استقبال از رسول خلیفه است که چندین علامت را در این مراسم برمی‌افراشتند: «تمامی لشکر و اعیان و سرهنگان برنشستند و علامت‌ها بداشتند» (همان: ۳۵۰).

علامت شامل انواع مختلفی بود و از نظر صفت و نقش و رنگ از یکدیگر تمایز داشت:

الف) علامت فراخ: اگر در مراسمی نایب سلطنت یا سپهسالار اعظم حضور داشت یا موکب ایشان عرض می‌شد از «علامت‌های فراخ» استفاده می‌کردند: «نخست کوکبه امیر مودود بود: چتر و علامت‌های فراخ و دویست مرد از غلامان سرایی» (همان: ۶۲۷).

ب) علامت بزرگ: در میدان جنگ آنجا که سپاه‌سالار یا عالی‌ترین مقام نظامی حضور داشت، «علامت بزرگ» را در آن محل برپا می‌داشتند و حرکت می‌دادند: «نزدیک نماز پیشین حسن فرمود تا علامت بزرگ را پیشتر بردند و با سواران پخته گزیده حمله افگند به فیروزی» (همان: ۷۳).

ج) علامت سیاه: رایج‌ترین علامت سپاه غزنوی و سلجوقی علامت سیاه بود. غزنویان این علامت را در قلب لشکر برپا می‌داشتند: «چتر سلطان پدید آمد... با غلامی پانصد از خاصگان همه زره‌پوش، و نیزه کوتاه با وی می‌آوردند و علامت سیاه را به قلب مانده» (همان: ۵۳۹).

علامت سران سلجوقیان نیز سیاه بوده است: «سه علامت سیاه دیدم از دور بر تلی از ریگ که بداشته بودند، در مقابله او آمدم و هر سه مقدمان سلجوقیان بودند» (همان: ۵۴۰).

د) علامت سرخ: در سپاه ایران علامت سرخ نیز رواج داشته و به‌ویژه به سالار هندیان، احمد ینالتگین اختصاص داشته است: «علامت احمد دیبای سرخ و منجوق [بود]» (همان: ۲۷۶).

ه) علامت با نقش شیر: با وجود اشتراک علامت سیاه میان سلجوقیان و غزنویان، نقش شیر بر علامت، ویژه غزنویان و به‌گونه‌ای نشان پادشاهی آنان بوده است؛ چنان‌که در باب خیانت غلامان در جنگ میان غزنویان و سلجوقیان آمده است: «چون سوار شدند، با آنکه به شب اسبان تازی و ختلی سته بودند، یار شدند و به یک دفعه سیصد و هفتاد غلام با علامت‌های شیر بگشتند و به ترکمانان پیوستند» (همان: ۵۸۸).

نشان دیگر در تاریخ بیهقی که وجه تشریفاتی آن بر کاربردهای دیگر غلبه دارد، «چتر» است که غالباً برای شخص امیر و نایب السلطنه استفاده می‌شد و از نشانه‌های سلاطین بود که در جنگ‌ها و هنگام سان دیدن آن را در موکب امیر می‌آوردند: «لشکر گذاشتن گرفتند و نخست کوکبه امیر مودود بود: چتر و علامت‌های فراخ» (همان: ۶۲۷ و ۵۳۹). باوجود آنکه در غالب موارد این نشان برای شخص امیر به کار می‌رفت، در یک مورد آن را ویژه مقدّمان لشکر دانسته و این نشان می‌دهد که در موارد خاصی این نشان برای غیر امیر هم استفاده می‌شده است: «سالار تلک به مروالرود پیش آمد... و با وی لشکری بود سخت آراسته و بسیار مقدّمان با علامت و چتر» (همان: ۴۶۵).

برخلاف چتر که می‌توانست برای مقدّمان با احتشام لشکر نیز به کار رود، رایت (رایت عالی) در سراسر تاریخ بیهقی ویژه سلطان است و فقط در جایی به کار می‌رود که سلطان خودش در لشکرش حضور داشته باشد: «امیر گفت:... ما را چون مهرگان بگذشت، فریضه است به بست یا به بلخ رفتن و تو را با رایت ما باید رفت» (همان: ۳۴۸).

۳-۲-۳. انگشتوانه

از نشان‌های تشریفاتی دیگری که در امور نظامی تاریخ بیهقی به کار رفته است، «انگشتوانه» است. انگشتوانه «حلقه‌ای بوده که به هنگام تیر انداختن بر انگشت نر می‌نهادند» (انوری، ۱۳۷۳: ۱۴۱). در *آداب‌الحرب* نیز که اقسام انگشتوانه شرح داده شده است، اشاره‌ای به کاربرد تشریفاتی آن نشده و فقط کاربردهای جنگی آن بیان شده است (ر.ک: مبارکشاه، ۱۳۴۶: ۲۴۵)؛ باین حال در تاریخ بیهقی، این واژه حتی یک بار نیز به معنی ابزار تیراندازی و با کاربرد آفندی نیامده است؛ بلکه در مواردی که ذکری از آن به میان آمده، به عنوان نشان فتح است: «انگشتوانه را به سالار غلامان سرایی حاجب بگتغدی دادند، بستند و بوسه داد و بر پای خاست و زمین بوسه داد و فرمود تا دهل و بوق بزدند» (بیهقی، ۱۳۸۳: ۴۳۱). نکته مهم آن است که به دلیل ملازمت این نشان با خبر فتح لشکر، در توسع معنایی جالبی «انگشتوانه» مجازاً به معنای فتح‌نامه و آیین‌های مربوط به فتح به کار رفته است: «نامه نبشتند به امیر به شکر این فتح از وزیر و حاجب و قوم، و صاحب دیوان رسالت بونصر مشکان نبشت - و سخت نادر نامه‌ای بود، چنان‌که وزیر اقرار داد که بر آن جمله در معنی انگشتوانه ندیده‌ام» (همان).

۳-۳. صداسازهای نظامی

در آیین‌های نظامی سراسر جهان از ابزارهای موسیقی یا صداسازهایی چون بوق و دهل در تشریفات مختلف مربوط به جنگ و صلح و استقبال از مقامات سیاسی بهره می‌برند. در تاریخ بیهقی کاربردهای متنوع این صداسازها در موقعیت‌های مختلف تشریح شده است.

۱-۳-۳. بوق

اگرچه پربسامدترین صداساز در تاریخ بیهقی «کوس» است که ۳۵ بار در این متن آمده، ولی پرکاربردترین صداسازی که نقش تشریفاتی دارد «بوق» است. در تاریخ بیهقی ۲۹ بار به کاربرد بوق اشاره شده که در بیشتر موارد در هنگام ظفر و شادی یا مراسم استقبال است؛ درحالی که کوس در بیشتر موارد نشانه شروع حمله است.

در پژوهشی به همین مسئله به عنوان تفاوت «بوق» و «کوس» در تاریخ بیهقی اشاره شده و نویسندگان مدعی شده‌اند که به طور کلی هرگاه در این متن بوق به کار رفته برای نشان دادن بشارت و شادی است و «کوس» جنبه حماسی و جنگی داشته است (محمودی، افراخته و نامجو، ۱۳۹۵: ۲۲۵). باید توجه داشت که اگرچه در بیشتر موارد

این گونه بود، موارد نقضی هم در تاریخ بیهقی وجود دارد؛ چنان که گاهی پیش از حمله، کوس و بوق با هم نواخته می شد: «امیر... بامداد برنشست. کوس ها فرو کوفتند و بوق ها دمیدند و قصد آن کردند که بر کوه روند» (بیهقی، ۱۳۸۳: ۱۳۶ و ۶۹).

چنان که گفتیم «بوق» فراوان در شادی ها و تشریفات دربار به کار رفته است؛ از جمله، پس از رسیدن خبر فتح: «امیر شراب می خورد که این بشارت [فتح] رسید، فرمود تا مبشران را خلعت و صلت دادند و بگردانیدند و بوق و دهل زدند» (همان: ۴۱۶) و نیز در مراسم استقبال از رسول خلیفه: «آواز بوق و دهل بخاست و نعره برآمد... و رسول و خادم را فرود آوردند» (همان: ۳۵۰). چنان که مشاهده می شود در این گونه مراسم بوق همراه با دهل نواخته می شد. نکته مهم در کاربرد بوق، صداساز همراه آن است؛ زیرا این ساز همراه بود که نقش و پیام نواختن بوق را مشخص می کرد: اگر بوق همراه با کوس نواخته می شد، نشانه شروع حمله بود و اگر همراه با دهل نواخته می شد، در اغلب موارد دلیلی بر شادی پیروزی یا ورود مقامات بود. همچنین نواختن بوق اگر با صدای «طبل» همراه بود، نشانه شروع جنگ بود: «فرمود تا به یک بار بوق ها و طبل ها بزدند و مردم عام و غوغا به یک بار خروشی بکردند؛ چنان که گفתי زمین بدرید، و سواران آسوده از کمین ها برآمدند و بوق بزدند و بانگ داروگیر برآمد» (همان: ۴۰۵ و ۵۳۹).

۲-۳-۳. کوس

صدای «کوس» در تاریخ بیهقی نشانه شروع حمله است: «روز شنبه چهار روز باقی مانده از جمادی الاولی سنه تسع و ثمانین و ثلثمائه امیر محمود فرمود تا کوس فروکوفتند و برادر را، امیر نصر، بر ساقه بداشت و خود برفت» (همان: ۶۱۱)؛ با این حال، در تشریفات انتصاب سالاران و سپهسالاران یا گماشتن آنان برای فرماندهی جنگ به عنوان خلعت نیز به کار رفته است: «امیر مسعود، رضی الله عنه، فرمود تا وی را خلعتی سخت فاخر راست کردند، چنانکه در آن خلعت کوس و علم بود» (همان: ۳۸۷ و ۲۷۱).

۳-۳-۳. کاسه پیل

«کاسه پیل» که نوعی نقاره و برای تشریفات بوده است، تنها یک جا در تاریخ بیهقی به کار رفته و آن هم در مراسم استقبال از رسول خلیفه است: «رسولدار برفت با جنیبتان و قومی انبوه و رسول را برنشاندند و آوردند و آواز بوق و دهل و کاسه پیل بخاست؛ گفתי روز قیامت است» (همان: ۲۹۲).

۴-۳. نقش مشاغل و مناصب نظامی در تشریفات

از مهم ترین جلوه های تشریفات نظامی در متن مورد مطالعه، به کارگیری لشکریان و نیروهای نظامی در این آیین ها و رسوم مختلف است. این نیروها افزون بر کارهای خدماتی و لشکری و در کنار آن، در این برنامه های تشریفاتی حضور دارند و بخشی از اجرای برنامه بر عهده آنهاست. در ادامه نقش تشریفاتی چندین مقام نظامی به تفکیک بررسی شده است:

سپاه سالار: عنوان سپاه سالار یا سپه سالار در تشکیلات سیاسی و نظامی غزنویان به افراد مختلف گفته می شد. کلمه سپاه سالار ۱۷۷ بار در تاریخ بیهقی آمده است. کل دستگاه حاکم یک سپاه سالار اعظم (بزرگ) داشت و در هر منطقه و ولایتی سپاه سالار جداگانه ای گماشته می شد. سپاه سالار اعظم بالاترین مقام نظامی بود و حتی بر حاجب بزرگ نیز برتری داشت (حسن زاده، ۱۳۸۵: ۱۲۴). در زمانی که فرستادگان ویژه سلاطین یا خلیفه به پایتخت یا محل اقامت امیر

غزنوی می‌آمدند، سپاه‌سالار بزرگ در پیش لشکر و همراه با مرتبه‌داران به استقبال او می‌رفت و این کار به صورتی انجام می‌گرفت که شوکت و شکوه لشکر خودنمایی کند: «خبر رسید که رسول به دو فرسنگی از شهر رسید. مرتبه‌داران پذیره رفتند و پنجاه جنیت بردند و همه لشکر برنشستند و پیش شدند با کوکبه بزرگ و تکلف بی‌اندازه، سپاه‌سالار در پیش» (بیهقی، ۱۳۸۳: ۳۶).

حاجب: دارندگان این مقام در بیشتر ایام در دربار حضور داشتند؛ با این حال باسورث و لمبتون، حاجبی را مقامی با اهمیت نظامی می‌دانند (باسورث، ۱۳۷۸: ۱۰۰، و لمبتون، ۱۳۹۱: ۱۴۶) و مخصوصاً لمبتون حاجب بزرگ را به عنوان «فرمانده ویژه نظامی» معرفی می‌کند (لمبتون، همان). حسن‌زاده نیز دلایلی برای نقش نظامی حاجب بزرگ دارد؛ از جمله آنکه در لشکرکشی‌ها همیشه همراه سلطان بوده و معمولاً میسر را فرماندهی می‌کرده است (حسن‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۲۴).

حاجبان از چند نظر دیگر نیز اهمیت نظامی و تشریفاتی ویژه داشتند: نخست آنکه به گفته بیهقی یکی از آنان می‌توانست فرماندهی غلامان سرایی را برعهده گیرد: «انگشتوانه را به سالار غلامان سرایی حاجب بگتغدی دادند» (بیهقی، ۱۳۸۳: ۴۳۱)؛ دوم اینکه گروهی از آنان به‌طور خاص مسئول امور نظامی بودند و این افراد «حاجب غازی» خوانده می‌شدند (همان: ۱۵۵)؛ سوم آنکه میزان درجه و منزلت آنان بسته به اینکه حاجب چه کسی بودند متفاوت بود؛ برای مثال حاجب بزرگ، در میان حاجبان بالاترین درجه نظامی و تشریفاتی را داشت؛ هرکدام از مقامات ارشد دستگاه از جمله سپاه‌سالار و رئیس هر دیوان نیز یک حاجب داشت که در مرتبه‌ای پایین‌تر قرار می‌گرفت (ر.ک: همان: ۳۴۱ و ۳۵۰).

حاجبان در مراسم دربار با لباس‌های مخصوص، به ویژه کلاه سیاه یا کلاه دوشاخ حاضر می‌شدند و در کنار امیر یا جلوی غلامان می‌ایستادند؛ چنان‌که بیهقی در توصیف مراسم ورود رسول خلیفه می‌نویسد: «حجّاب با کلاه‌های دوشاخ و کمر زر بودند» (بیهقی، ۱۳۸۳: ۲۹۲). همچنین این نمونه: «هر روزی به درگاه آمدی به خدمت... و چند حاجب با کلاه سیاه و با کمر بند در پیش و غلامی سی در قفا چنان‌که هر کسی به‌نوعی از انواع چیزی داشتی» (همان: ۷۸).

سرهنک: پس از سالاران، درجه نظامی فروتر درجه سرهنگان است. در تاریخ بیهقی ۳۷ بار از «سرهنگان» نام برده شده و اکثر موارد آن نیز در مراسم تشریفاتی یا مراسم سان دیدن است. بنا بر نظر مهدی محقق، احتمالاً «سرهنک» به کسی گفته می‌شده که بر سواران یا همان سواره‌نظام ریاست می‌کرده است (ر.ک: محقق، ۱۳۷۴: ۶۱۵).

در دوره غزنوی سرهنگانی که در دربار خدمت می‌کردند، «سرهنگان سرایی» نام داشتند (حسن‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۲۳). بیهقی فقط سه بار از این گروه یاد می‌کند؛ از جمله در هنگام سخن گفتن از موکب و کوکبه سالار هندوان که در آنجا سرهنگان همراه با سالار هندوان به محل خدمت اعزام می‌شوند (ر.ک: بیهقی، ۱۳۸۳: ۲۷۶)؛ بنابراین می‌دانیم که سرهنگان سرایی به دربار سلطان اختصاص نداشته‌اند؛ با این حال با مقایسه با غلامان سرایی می‌توان دریافت که نقش تشریفاتی بسیار پررنگ‌تری از سرهنگان دیگر ایفا می‌کرده‌اند.

رده نظامی سرهنگان در مراسم تشریفاتی، از نقش آنان در استقبال از رسول خلیفه مشخص می‌شود. در این مراسم سه حاجب، ده سرهنک و هزار سوار برای استقبال از رسول از شهر خارج می‌شوند (ر.ک: همان: ۲۹۱)؛ بنابراین

سرهنگان در مقامی پایین‌تر از حاجبان قرار داشتند و برای سواره‌نظام لشکر نقش فرماندهی را ایفا می‌کردند. همچنین در مراسم تشریفاتی دربار یا هنگام سان دیدن، رده نظامی آنان با بستن کمربند زرین یا سیمین مشخص می‌شد: «بر اثر وی سرهنگ محمودی سه زرین‌کمر و هفت سیمین‌کمر با سازهای تمام... درآمد و چند حاجب و سرهنگان این پادشاه با خیل‌ها و خیل‌ها می‌گذشت و مقدمان می‌ایستادند» (همان: ۲۸۶).

سرهنگان از آن رده‌های نظامی بودند که در هنگام ورود رسول خلیفه، اجازه نشستن داشتند (همان: ۳۵۰) و در مهمانی‌هایی چون جشن عید فطر آن‌ها را بر سفره طعام می‌نشاندند (همان: ۲۷۹). همچنین آنان پایین‌ترین رده نظامی هستند که خلعت دریافت می‌کردند (همان: ۳۷۵) و درمورد خیل‌تاشان و غلامان سرایی در هیچ کجای تاریخ بیهقی به دریافت خلعت اشاره‌ای نشده است.

غلامان و غلام سرایی: غلامان سرایی از نیروهای ویژه نظامی در دوره غزنویان (رزاق‌پور، ۱۳۹۶) و نگهبانان دربار و اطرافیان سلطان در جنگ‌ها بوده‌اند (باسورث، ۱۳۷۸: ۹۸) و در شکست و پیروزی شاهان غزنوی نقش مؤثری داشته‌اند. از متن تاریخ بیهقی نقش پیش‌قراولی این نیروها در برخی جنگ‌ها مشخص می‌شود: «امیر نیم‌شب شده از شب یکشنبه هشتم جمادی‌الاولی برنشست و بر مقدمه برفت، و کوس فروکوفتند و این فوج غلامان سرایی برفتند و بر اثر ایشان دیگر لشکر فوجاً بعد فوج ساخته و بسیجیده برفتند» (بیهقی: ۱۳۸۳: ۴۳۱). همچنین از بخش دیگری از کتاب چنین دانسته می‌شود که این گروه از شمار سواره‌نظام لشکر بودند: «غلامان سرایی نیز [از جنگ] درسیدند، شکسته و بسته، اما بیشتر همه سوار» (همان: ۴۵۹).

نام غلامان سرایی ۵۶ بار در تاریخ بیهقی آمده است. آنان با انجام دادن تشریفات مختلف و پوشیدن انواع لباس‌ها در مراسم مختلف، نقش اصلی را در برنامه‌های تشریفاتی دربار داشتند. در تاریخ بیهقی هنگام اجرای مراسم ورود رسول خلیفه به دربار غزنوی، غلامان سرایی با «کمرهای گران ده معالیق»^۲ و «کلاه دوشاخ» حضور دارند (همان: ۲۹۲). همچنین در مراسم ورود شاه به کاخ جدید، غلامان خاصه (سرایی) با کمرهای گران، کلاه‌های دوشاخ، کلاه‌های چهارپیر و قبا‌های دیبای شوشتری ایستاده بودند (همان: ۵۰۸-۵۰۹).

به‌طور کلی، نقش غلامان در تشریفات مربوط به نظامیان به چند صورت بود:

۱) آنان در حضور امیر و سالاران و بزرگان و نیز در اعیاد بزرگ همچون مراسم عید فطر به صف می‌ایستادند (همان: ۷۶ و ۴۹۳)

۲) در استقبال از امیر و فرستادگان والا مقام با ابزارهای جنگی زرین و سیمین می‌ایستادند (همان: ۵۰۸-۵۰۹)

۳) در مراسم سان دیدن شرکت داشتند، به ویژه غلامان سرایی (همان: ۶۲۷)

۴) غلامان سرایی نقش مهمی نیز در آوردن فتح‌نامه‌ها و انگشتوانه داشتند (همان: ۴۳۱ و ۴۳۴).

۳-۵. آیین‌ها و مراسم تشریفاتی

۳-۵-۱. خلعت بخشیدن

انوری خلعت را شامل جامه و زیور و سلاح‌هایی می‌داند که سلاطین و امرا به کسی می‌دهند (انوری، ۱۳۷۳: ۳۵)؛ اما خلعت در تاریخ بیهقی کاربردی فراتر دارد و شامل کوس و علم (بیهقی، ۱۳۸۳: ۳۸۷) و طبل (همان: ۲۷۴) و حتی فیل و دیگر حیوانات نیز می‌شود: «خواجه بزرگ را خلعتی دادند سخت فاخر که درو پیل نر و ماده بود و استر و مهد

و باز، و غلامان ترک زیادت بود» (همان: ۴۸۸)؛ بنابراین بر اساس این نمونه‌ها، خلعت در زبان بیهقی هرگونه هدیه‌ای است که به‌منظور نصب یا تکریم یکی از مقامات به او بخشیده می‌شد.

در متن مورد مطالعه ۳۳ بار از خلعت دادن برای نقش‌های نظامی سخن گفته شده است و این پرکاربردترین آیین در تشریفات نظامی تاریخ بیهقی است. در ۱۳ مورد خلعت‌ها به سپاهسالار یا غازی سپاهسالار اعطا شده است که بیشترین کاربرد خلعت برای مناصب نظامی است.

خلعت به‌صورت لباس در سه زمان و موقعیت خاص اعطا می‌شد:

الف) زمانی که شخص به سمتی دائمی و رسمی منسوب می‌شد، همچون خلعت دادن به عارض در هنگام انتصاب او به این شغل: «بوالفتح را به جامه‌خانه بردند و خلعت عارضی پوشید. در آن خلعت کمر هفتصدگانی بست و پیش آمد و خدمت کرد» (همان: ۳۲۳)؛

ب) زمانی که فرد به‌عنوان فرمانده، مأمور هدایت جنگی می‌شد؛ مثلاً وزیر (صدراعظم) یا مقدمان لشکر که به‌عنوان فرماندهان جنگ اعزام می‌شدند. در این حال، پیش از اعزام به فرمانده خلعت می‌دادند: «همه اعیان و مقدمان و اولیا و حشم را بنشانند به نان خوردن. چون فارغ شدند سالار بگتغدی و دیگر مقدمان را که نامزد این جنگ بودند خلعت‌ها دادند و پیش آمدند و خدمت کردند و بازگشتند» (همان: ۴۵۴ و ۴۸۸). این دو موضوع به‌تنهایی ۲۳ مورد از کاربرد اعطای خلعت و هدیه در تاریخ بیهقی و تشریفات نظامی آن را به خود اختصاص داده است.

ج) به‌عنوان هدیه و صلۀ عام و معمولاً پس از آوردن خبر خوب (مبشران) یا پس از مراسم سان دیدن به نظامیان بخشیده می‌شد. این نوع خلعت به افراد دون‌پایه‌تر، چون سرهنگان و پیلانان نیز بخشیده می‌شد: «امیر بدین خبر سخت شاد شد... و فرمود تا دهل و بوق زدند و مبشران را خلعت و صلت دادند و در لشکرگاه بگردانیدند و بسیار مال یافتند» (همان: ۴۰۹ و ۲۸۹).

لباسی که به‌عنوان هدیه بخشیده می‌شد، شامل سه نوع کلاه، کمر (بند) و قبا بود و به نظامیان «کلاه دوشاخ» بخشیده می‌شد و مخصوصاً این خلعت ویژه سپاهسالاران و سالاران بود:

امیر فرمود تا خلعت احمد راست کردند: طبل و علم و کوس و آنچه با آن رود که سالاران را دهند... امیر فرمود تا احمد ینالتگین را به جامه‌خانه بردند و خلعت پوشانیدند خلعتی سخت فاخر و پیش آمد کمر زر هزارگانی بسته و با کلاه دوشاخ (همان: ۲۷۴).

کمر شامل دو جنس کمر زر و کمر نقره بود، در تاریخ بیهقی از میان مشاغل نظامی، در خلعت سپاهسالار (ص ۲۷۱)، شحنة ری (ص ۵۹)، سالار کرد و عرب (ص ۴۶۸) و عارض (ص ۱۷۳) کمر زر بوده است.^۱ این کمریندها شامل دو نوع هزارگانی و هفتصدگانی (دارای هفتصد مثقال زر) است که اولی به سپاهسالار (ص ۲۷۴) و دومی به عارض (ص ۱۷۳) اختصاص یافته است.

به‌جز این، قبا و لباس قدی که هدیه اصلی خلعت بود، معمولاً مرصع به جواهر می‌شد و از پارچه‌های دیبای فاخر (شوشتری) دوخته می‌شد (همان: ۲۷۶). همچنین در خلعت سالاران «طوق» جواهر نیز وجود داشت که گاه امیر با دست خودش آن را بر گردن سالار می‌انداخت: «امیر خزینه‌دار را گفت: طوقی بیار، مرصع به جواهر که ساخته بودند، بیاوردند؛ امیر بستند و تلک را پیش خواند و آن طوق را به دست عالی خویش در گردن وی [تلک، سالار هندوان] افکند» (همان: ۴۶۷).

به جز لباس، در تاریخ بیهقی علامت نیز به عنوان خلعت سپاه سالاری بخشیده می‌شد (همان: ۲۷۱). همچنین حیوانات نیز بخشی از هدایای نصب نظامیان بودند. برای مثال، در خلعت سپاه سالار عراق، شش فیل نر و سه ماده بود (بیهقی، ۱۳۸۳: ۲۷۱).

اسبان نیز به عنوان هدیه یا خلعت انتصاب افراد به آنان بخشیده می‌شدند و این کار طی مراسم «اسب خواستن» انجام می‌گرفت. بدین صورت که وقتی شخصی برای منصبی یا سالاری نبردی خاص برگزیده می‌شد، اسبی اصیل و برگزیده برای او انتخاب می‌شد و همراه با خلعت و هدایای مختلف و طی مراسمی و رعایت آداب مخصوصی، اسب را به نام آن منصب برای آن فرد می‌خواندند. مسئول اجرای این مراسم، سپاه‌داران بودند. این موضوع در متون مختلف از جمله در شاهنامه و تاریخ بیهقی شواهد زیادی دارد. نیروهای حکومتی و نظامی افرادی بودند که مشمول این رسم می‌شدند؛ برای نمونه، در تاریخ بیهقی به این دو شاهد اکتفا می‌شود: «تلک پیاده شد و زمین بوسه داد و برنشست و اسب سالار هندوان خواستند و برفت» (همان: ۳۸۸)؛ «سپاه‌داران اسب سپاه سالار خواستند و برنشانند» (همان: ۶۹).

۲-۵-۳. مراسم سان دیدن

تشریفات سان دیدن در ایران به اعصار کهن باز می‌گردد. کریستنسن برخی از نمونه‌های سان دیدن شاه ایران در عصر ساسانی و کاربرد آن را ذکر کرده است (ر.ک: کریستنسن، ۱۳۸۵: ۱۵۷).

در تاریخ بیهقی، پس از مراسم خلعت بخشیدن، بیشترین تشریفات نظامی در مراسم سان دیدن است. این مراسم ۲۱ بار در متن موجود توصیف شده است و در آن ترتیب و آیین عبور لشکریان و محل نشستن امیر و آیین‌های پس از آن نیز شرح داده شده است. در ظاهر کتابی که می‌تواند در زمینه آیین عرض و سان دیدن با تاریخ بیهقی هم‌اوردی کند، *آداب الحرب* فخر مدبر (متوفی قرن هفتم هجری) است؛ با وجود این، حتی در این کتاب نیز با آنکه ترتیب عبور لشکر و جایگاه عارض در سان دیدن مشخص شده، به میزان تشریفات و ریزه‌کاری‌ها کمتر توجه شده است و فقط بر وجوه معنایی و ارزش‌های معنوی نسبت به تاریخ بیهقی بیشتر تأکید شده است (مبارکشاه، ۱۳۴۶: ۲۷۶-۲۷۷).

عناصری که در آیین سان دیدن در تاریخ بیهقی ذکر شده، شامل موارد زیر است:

ابزارها و ادوات: «چتر» در صورتی استفاده می‌شد که ولیعهد یا شاهزاده در مراسم حضور داشت (بیهقی: ۱۳۸۳: ۶۲۷) «علامت» و «مطرده» در دست غلامان سرایی بود و آنان مسئول حمل این ابزارها در مراسم سان دیدن بودند (همان: ۶۹ و ۶۲۷)؛

لباس‌ها: کمر زرین و سیمین که مقدمان و سرهنگان این لباس را به تن می‌کردند (همان: ۲۸۶ و ۴۰۷)؛

مکان اجرا: بسته به اوضاعی که این آیین در آن انجام می‌گرفت، متفاوت بود. عرض در مواقع صلح یا نبود تهدید و خطر (برای نشان دادن شکوه و قدرت شاه) در باغ فیروزی (همان: ۶۲۷، ۳۸۷) یا باغ شادیاخ (همان: ۴۵۴) انجام می‌گرفت؛ گاهی نیز پس از عید قربان در دشت شابه‌ار^۳ برگزار می‌شد (همان: ۵۲۳). در وضعیت جنگی و زمانی که رویدادهای خطرناکی در پیش بود، سلطان بر تپه‌ای می‌ایستاد و گاهی خیمه خود را بر بلندی برپا می‌کرد و از آنجا از لشکر سان می‌دید (برای نمونه، ر.ک: همان: ۵۷۶).

زمان اجرا: طول مدت عرض در متن مورد مطالعه متفاوت است و این نیز به اوضاعی بستگی داشت که در آن عرض انجام می‌گرفت؛ برای مثال، عرض روز عید قربان گاهی یک روز طول می‌کشید (همان: ۴۹۹) و گاهی تا یک

هفته نیز ادامه می‌یافت (همان: ۵۲۳)؛ ولی چنان‌که لشکر عازم نبرد بود و عرض پیش از حرکت به سوی میدان انجام می‌گرفت، از صبح تا عصر (نماز دیگر) به طول می‌انجامید (همان: ۳۲۷).

ترتیب گذاشتن لشکر: اگر نایب‌السلطنه در عرض شرکت داشت، نخست کوکبهٔ امیر نایب‌السلطنه می‌گذشت که شامل غلامان سرایی و پیادگان او بود و در پس همهٔ این‌ها غلامان فرودست بودند که همه با سلاح بودند (همان: ۶۲۷). در صورتی‌که نایب‌السلطنه در عرض شرکت نداشت، امیران لشکر شامل حاجبان، که شغلی نظامی-تشریفاتی داشتند، هرکدام با لشکر خود می‌گذشتند (همان: ۲۸۶). در پیش غلامان سرایی این افراد، سرهنگان به‌عنوان پیشرو حضور داشتند (همان: ۶۲۷). گاهی نیز سرهنگان ویژهٔ شاه پس از گذاشتن کوکبهٔ یکی از مقدمان لشکر یا حاجبان، با ساز و ادوات نظامی و لباس‌های زرین رژه می‌رفتند (همان: ۲۸۶).^۴

سان دیدن از فیل‌ها: در تاریخ بیهقی تصریح شده است که از فیل‌ها سان می‌دیدند و فیل‌ها را برای نمایش قدرت سلطان از برابر او می‌گذرانند. در این موارد پس از پایان عرض، پیل‌های بهتر جدا می‌شدند و همراه موکب امیر در سفرو حضر با او بودند (همان: ۲۸۹).

سابقهٔ استفاده از فیل در سپاه ایران قبل از اسلام به روزگار پادشاهان ساسانی بازمی‌گردد. به گفتهٔ کریستنسن (۱۳۸۵: ۱۵۳) در ارتش سالاری ساسانی، فیل‌ها در پشت‌سر سواره‌نظام قرار می‌گرفتند و با صدا و منظرهٔ وحشتناکشان دشمن و اسب‌هایش را می‌ترساندند. در دوران پس از اسلام بنا بر تحقیق آدام متر، نخستین بار عضدالدولهٔ دیلمی (متوفی ۳۷۲ ق.) در قرن چهارم از فیل استفادهٔ نظامی کرد (متر، ۱۳۶۴، ج ۱: ۴۱)؛ با وجود این سابقه، باسورث (۱۳۷۸: ۱۱۴-۱۱۳) معتقد است غزنویان استفاده از فیل را از هندیان آموخته بودند و آن را در مقاصد تشریفاتی و نظامی به‌کار می‌بردند.

آیین‌های پس از سان: اگر گروهی یا کوکبهٔ امیری حرکت خود را در عرض به پایان می‌رساند، باید سرهنگان و مقدمان آن گروه در حضور سلطان رسم زمین‌بوسی را اجرا کنند و سپس بایستند (همان: ۶۹). همچنین وظیفهٔ عارض، به‌عنوان رئیس دیوان عرض، آن بود که سوار و پیاده و اقسام نیروهای لشکر را بشمارد و آن را در دفتر یا برگه‌ای با عنوان «جریدهٔ عرض» ثبت کند (همان: ۴۰۷). رسم دیگر این بود که لشکر را با سر تازیانه بشمرند (همان: ۴۵۴)؛ چنان‌که در مواضع متعدد، بیهقی پس از اشاره به سان دیدن لشکر، عدد آنان را ذکر کرده است (برای نمونه، صص. ۵۲۳، ۳۲۷، ۵۸۴). همچنین مرسوم بود که پس از انجام مراسم عرض، نایب عارض، مال و پول لشکریان را به آنان تقدیم کند (همان: ۴۹۱) و اگر لشکر به سبب عرض تشویق می‌شد، مالی بیش از میزان مقرر دریافت می‌کرد (همان: ۵۲۳).

۳-۵-۳. استقبال از امیر یا فرستادگان والامقام

سابقهٔ صف زدن لشکریان در پیش امیر یا شاه یا در مراسم استقبال از مقامات سیاسی (به‌ویژه به‌حالت دورویه و دو صف ایستادن) در ایران به اعصار کهن بازمی‌گردد و نمونه‌های آن را پیش‌تر در *شاهنامهٔ فردوسی* و *تاریخ سیستان* نشان داده‌اند (برای نمونه ر.ک: مدبری و علی‌نژاد، ۱۳۹۲: ۲۹۱ و دلریش، ۱۳۸۷: ۹). این مسئله نشان‌دهندهٔ تداوم این شیوهٔ ایران باستان در نخستین حکومت‌های ایرانی پس از اسلام در عصر صفاری است. با توجه به بررسی‌های باسورث دربارهٔ ارتش سالاری غزنویان، الگوی آنان در نظام سازمان سپاهشان دولت‌های سامانی و بویه‌ای بوده است (باسورث،

۱۳۷۸: ۹۵)؛ بنابراین سر رشته این سنت‌ها بدون انقطاع از ایران پیش از اسلام به صفاریان، سامانیان و پس از آن به غزنویان رسیده است.

در تاریخ بیهقی دو گونه مراسم استقبال و صف کشیدن با جزئیات بسیار بیان شده است. نخست، زمانی که پادشاه برای افتتاح تخت شاهی یا صفه (ایوان و تالار) جدید وارد می‌شود و برای او مراسم بسیار باشکوهی تدارک می‌بینند؛ دوم زمانی است که رسولان والامقام، به‌ویژه فرستاده خلیفه به دربار وارد می‌شود.

در مورد نخست، لشکر به صورت «دورویه»، یعنی در دو صف می‌ایستادند و غلامان سپرهای زرین به دست می‌گرفتند و پیادگان لشکر نیز همه سلاح در دست می‌گرفتند (بیهقی، ۱۳۸۳: ۵۰۹ و ۳۲۸). همچنین صاحب‌منصبان نظامی یا غلامان سرایی با اسبانی همراه با ساخت مرصع (جواهرنشان) و زرکوب می‌ایستادند (همان: ۵۰۸-۵۰۹). در زمان ورود رسول خلیفه نیز دو صف باشکوه تشکیل می‌شد و حتی سرهنگان نیز برای استقبال صف می‌کشیدند و نقش پرچم‌دار و سردسته را ایفا می‌کردند (همان: ۷۶). در ترجمه تاریخ یمینی نیز مجالس استقبال از رسولان بدین صورت توصیف شده که غلامان در مقابل هم به صف می‌ایستادند: «صفت آن مجلس آن بود که دوهزار غلام از عقایل ترک برابر یکدیگر صف کشیدند با جام‌های ملون» (جرفادقانی، ۱۳۷۴: ۳۱۹-۳۲۰).

غلامان در این مراسم با آلت و عدت زرین و تجملات فراوان می‌ایستادند و همچنین در این مراسم فیل‌ها را نیز به عنوان نماد قدرت نظامی و هیمنه شاهی به صف می‌کردند. هدف از این کار نیز نمایش شکوه سلطان غزنوی و دربار او بود و این کار، به‌ویژه در زمان حضور رسول خلیفه پیام‌های مختلفی داشت:

چون صبح بدمید چهارهزار غلام سرایی در دو طرف سرای امارت به چند رسته بایستادند؛ دو هزار با کلاه دوشاخ و کمرهای گران ده معالیک بودند و با هر غلامی عمودی سیمین، و دو هزار با کلاه چهارپر بودند و کیش و کمر و شمشیر و شغا و نیم لنگ بر میان بسته و هر غلامی کمانی و سه چوبه تیر بر دست. و همگان با قبای دیبای شوشتری بودند. و غلامی سیصد از خاصگان در رسته‌های صفه نزدیک امیر بایستادند با جامه‌های فاخرتر و کلاه‌های دوشاخ و کمرهای به زر و عمودهای زرین. و چند تن آن بودند که با کمرها بودند مرصع به جواهر، و سپری پنجاه و شصت به در بداشتند در میان سرای دیلمان... بیرون سرای مرتبه‌داران بایستادند و بسیار پیلان بداشتند. و لشکر بر سلاح و برگستوان و جامه‌های دیبای گوناگون با عماري‌ها و سلاح‌ها به دورویه بایستادند با علامت‌ها تا رسول را در میان ایشان گذرانیده آید (همان: ۲۹۲).

این تجملات و تشریفات، به ویژه حضور فیل‌ها و اسبان مرصع، هم تکریم رسول و خلیفه به حساب می‌آمد و هم به صورتی بسیار غیرمستقیم تهدید بود؛ بدین معنی که درباری با این همه تمکن و ثروت و شکوه، نه برانداختنی است و نه زیر بار هر برنامه‌ای می‌رود که خلیفه برای او طراحی کند؛ بنابراین خلیفه باید مراقب اعمال و رفتارش باشد. با توجه به همین وجوه محتوایی است که در سیاستنامه خواجه نظام‌الملک نیز بر این تشریفات در هنگام ورود رسولان تأکید شده و بیان کرده است که این تجملات و تشریفات زینت ملک و ترتیب پادشاهی است که نشانگر اندازه همت پادشاه است و باید باشد (نظام‌الملک، ۱۳۶۴: ۱۱۹).

۴. نتیجه‌گیری

در این جستار شیوه‌ها و ابزارهای تشریفات نظامی در تاریخ بیهقی به صورت مستقل و طبقه‌بندی شده بررسی شد. تشریفات نظامی در عصر غزنویان، با هدف نمایش قدرت و ثروت یا انتقال قدرت میان صاحب‌منصبان صورت

می‌گرفت و در آن از ابزارهای نظامی و فلزات و سنگ‌های گران‌بها برای اهداف یادشده بهره می‌بردند. در این تشریفات استفاده از طلا و جواهر بر ابزارهای سیمین فزونی داشت و این به دلیل اهمیت طلا به عنوان نشانه اصلی ثروت سلطان و نیز اهمیت باستانی این فلز در نزد ایرانیان است.

بر اساس یافته‌های این پژوهش، بخش بزرگی از وظایف لشکریان و صاحب‌منصبان نظامی و درباری غزنویان، انجام دادن این تشریفات بود. این موارد شامل ابزارها و آیین‌های گوناگونی بود و افراد مشخص و مناصب خاصی در آن نقش‌آفرین بودند. بیشتر تشریفات نظامی تاریخ بیهقی مربوط به اعطای مقامات نظامی و هدایای آن، و مراسم سان دیدن است. مراسم سان دیدن در تاریخ بیهقی بیش از اغلب آثار تاریخی حتی کتابی مثل *آداب‌الحرب* بازتاب یافته و با جزئیات توصیف شده است. در این مراسم نه تنها مقامات مختلف نظامی با درجات و ترتیب مختلف حرکت می‌کردند؛ بلکه از فیل‌ها نیز به عنوان نماد قدرت و شکوه لشکر، سان دیده می‌شد.

در اعطای مقامات نظامی، بیشترین موارد کاربرد تشریفات، مربوط به اعطای خلعت به سپاهسالاران و غازیان سپاهسالار بود و این خلعت‌ها و هدیه‌ها منحصر به لباس نبود، بلکه علم و کوس و حتی فیل و اسب را نیز شامل می‌شد.

از میان نیروهای انسانی نقش‌آفرین در انجام مراسم تشریفاتی نیز نقش غلامان از دیگر مناصب پررنگ‌تر بود. در این موارد غلامان با استفاده از ابزارها و سلاح‌های مختلف به اجرای مراسم نظامی می‌پرداختند.

سلاح‌های تشریفاتی در تاریخ بیهقی شامل تیر و کمان و متعلقات آن، نیزه کوتاه (مطرد و طراد)، شمشیر و حمایل، عمود، و سپر زرین است. برخی از این ابزارها همچون انگشتوانه در این کتاب صرفاً جنبه تشریفاتی دارند و برخی دیگر همچون شمشیر برای جنگیدن و تشریفات، هردو به کار می‌رود.

از میان نشان‌های تشریفاتی نیز در تاریخ بیهقی، بیشترین نشان به کار رفته «علامت» است که در دو رنگ سیاه و سرخ و با نقش شیر در سپاه غزنوی به کار می‌رفت. «چتر» عمدتاً برای سلطان و نایب او و گاهی برای مقدمان لشکر، و «رایت» صرفاً برای شاه به کار می‌رفت. اگرچه «کوس» با بسامد ۳۵ بار، پرتکرارترین صداساز در متن مورد مطالعه است، ولی عمدتاً نشانه شروع جنگ است و به ندرت در خلعت‌های شاهی نقش تشریفاتی دارد؛ درحالی‌که «بوق» با ۲۹ بار تکرار در متن، پرکاربردترین صداساز تشریفاتی تاریخ بیهقی است. این صداساز بیشتر در جشن‌های پیروزی و استقبال از رسولان استفاده می‌شد؛ با این حال گاهی در زمان شروع نبرد نیز با کوس و دهل نواخته می‌شد.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای اعطای کمر سیمین به عنوان خلعت در تاریخ بیهقی نمونه‌ای یافت نشد، ولی این لباس تشریفاتی را غلامان و سرهنگان در تشریفات سیاسی و مراسم سان دیدن بر تن می‌کرده‌اند: «بر اثر وی سرهنگ محمودی سه زرین کمر و هفت سیمین کمر با سازهای تمام [درآمد]» (بیهقی، ۱۳۸۳: ۲۸۶ و ۵۰۸).

۲. بنا بر نظر خلیل خطیب رهبر «معالیق» در کمربند جمع معلاق است (هرچه از آن چیزی آویخته شود) و آن آویزه‌هایی است که بر کمربند بسته می‌شد و بر آن خنجر و شمشیر و ادوات نظامی دیگر می‌آویختند (ر.ک: خطیب‌رهبر، ۱۳۷۴: ۱۷۰).

۳. نام بتکده‌ای در نواحی کابل که در اطراف آن دشتی بس بزرگ واقع است (دهخدا، ۱۳۷۷: «شابه‌ها»).

۴. به جز نیروی انسانی، در دستگاه سلطنت غزنوی عرض پیلان نیز مرسوم بود؛ به‌ویژه از آن جهت که شکوه و ثروت سلطان را نشان می‌داد (برای نمونه، ر.ک: بیهقی، ۱۳۸۳: ۶۶۵، ۶۶۹، ۲۸۹).

کتابنامه

- انوری، حسن. (۱۳۷۳). *اصطلاحات دیوان دوره غزنوی و سلجوقی*. تهران: کتابخانه طهوری.
- باسورث، کلیفورد ادموند. (۱۳۷۸). *تاریخ غزنویان*. ترجمه حسن انوشه. تهران: امیرکبیر.
- باقری خلیلی، علی اکبر و زلیکانی، مرضیه. (۱۳۹۴). «تشریفات سیاسی در تاریخ بیهقی». *مجموعه مقاله‌های دهمین همایش بین‌المللی ترویج زبان و ادبیات فارسی*. اردبیل: دانشگاه محقق اردبیلی.
- بیهقی، محمد بن حسین. (۱۳۸۳). *تاریخ بیهقی*. به تصحیح علی اکبر فیاض. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- تاریخ سیستان. (۱۳۸۱). به تصحیح محمدتقی بهار (ملک الشعرا). تهران: معین.
- جرفادقانی، ناصح بن ظفر. (۱۳۷۴). *ترجمه تاریخ یمینی*. به تصحیح دکتر جعفر شعار. تهران: علمی و فرهنگی.
- حسن زاده، اسماعیل. (۱۳۸۵). «ساختار و عملکرد سپاه غزنویان». *نشریه شناخت*. ش ۵۲. صص ۱۱۵-۱۵۲.
- خطیب رهبر، خلیل. (۱۳۷۴). «طرح و توضیح چند مشکل از تاریخ بیهقی». *یادنامه ابوالفضل بیهقی*. به کوشش محمدجعفر یاحقی. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- دلریش، بشری. (۱۳۸۷). «سفیر و سفارت در عصر غزنوی با تکیه بر تاریخ بیهقی». *تاریخ روابط خارجی*. ش ۳۷. صص ۱-۲۳.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). «شاهبهار» در *لغت‌نامه*، تهران، ج ۹. تهران: دانشگاه تهران.
- ذوالعین، پرویز. (۱۳۸۱). *آداب و تشریفات دیپلماتیک*. تهران: میزان.
- رزاق‌پور، مرتضی. (۱۳۹۶). «غلامان سرایی در تاریخ بیهقی». *آینه پژوهش*. س ۲۸. ش ۳. صص ۱۵-۲۷.
- <https://doi.org/10.22081/jap.2017.65217>
- رفایی قدیمی، رضا و اختیاری، زهرا. (۱۳۹۴). «تاریخ بیهقی و علوم و فنون نظامی». *جستارهای نوین ادبی*. ش ۱۹۱. صص ۸۹-۱۱۴. <https://doi.org/10.22067/jls.v48i3.52296>
- علوی زاده، فرزانه سادات. (۱۴۰۳). «بررسی مؤلفه‌های ملی‌گرایی ایرانی در تاریخ بیهقی». *مجموعه مقاله‌های چهاردهمین همایش بین‌المللی بزرگداشت ابوالفضل بیهقی و مطالعات میان‌رشته‌ای نشر فارسی*. سبزوار: دانشگاه حکیم سبزواری.
- علیزاده، حامد. (۱۳۹۷). «درجه‌های نظامی در تاریخ بیهقی». *نشریه فرهنگ‌نویسی*. ش ۱۳. صص ۱۸۴-۱۷۹.
- عنصرالمعالی، کیکاووس بن اسکندر. (۱۳۷۱). *قابوس‌نامه*. به اهتمام و تصحیح غلامحسین یوسفی. تهران: علمی و فرهنگی.
- غنمی مشهدی، سیده‌ریحانه و خواجه‌ایم، احمد. (۱۴۰۳). «نقد و تأملی در یادکرد خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها در تاریخ بیهقی». *مجموعه مقاله‌های چهاردهمین همایش بین‌المللی بزرگداشت ابوالفضل بیهقی و مطالعات میان‌رشته‌ای نشر فارسی*. سبزوار: دانشگاه حکیم سبزواری.
- فلاح‌رستگار، گیتی. (۱۳۷۴). «آداب و رسوم و تشریفات دربار غزنه از خلال تاریخ بیهقی». در *یادنامه ابوالفضل بیهقی*. به کوشش محمدجعفر یاحقی. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- کریستنسن، آرتور. (۱۳۸۵). *ایران در زمان ساسانیان*. ترجمه رشید یاسمی. تهران: صدای معاصر.
- لمبتون، آن کاترین. (۱۳۹۱). *سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: امیرکبیر.

- مبارکشاه، محمد بن منصور. (۱۳۴۶). *آداب الحرب و الشجاعة*. به تصحیح احمد سهیلی خوانساری. تهران: اقبال.
- متز، آدام. (۱۳۶۴). *تمدن اسلامی در قرآن چهارم* (رنسانس اسلامی). ج ۱. ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو. تهران: امیرکبیر.
- محقق، مهدی. (۱۳۷۴). «برخی از اصطلاحات اداری و دیوانی در تاریخ بیهقی». در *یادنامه ابوالفضل بیهقی*. به کوشش محمدجعفر یاحقی. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- محمودی، مریم، افراخته، الله یار و نامجو، کرامت. (۱۳۹۵). «ارتباط‌های غیرکلامی در روایت‌های تاریخ بیهقی». *کاوش‌نامه*. س ۱۷. ش ۳۲. صص ۲۰۱-۲۳۲.
- مدبری، محمود و علی‌نژاد، معصومه. (۱۳۹۲). «آیین‌های پذیره مسافران در شاهنامه». *ادب و زبان*. س ۱۶. ش ۳۴. صص ۲۸۳-۳۱۰. <https://doi.org/10.22103/jll.2013.709>
- مصطفی، ابوالفضل. (۱۳۵۰). «رسم نثار». *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز*. ش ۹۷. صص ۲۸۹-۳۱۶.
- نظام‌الملک، حسن بن علی. (۱۳۶۴). *سیاستنامه* (سیرالملوک). به اهتمام دارک هیبورت. تهران: علمی و فرهنگی.

References

- Alavizadeh, F.-S. (2025). Iranian nationalism in *Tarikh-i Bayhaqi*: An analysis of its major components. In *Proceedings of the Fourteenth International Conference Commemorating Abu'l-Fadl Bayhaqi and Interdisciplinary Studies of Persian Prose*. Sabzevar, Iran: Hakim Sabzevari University. [In Persian]
- Alizadeh, H. (2018). Military ranks in *Tarikh-i Bayhaqi*. *Farhang-Nevisi (Lexicography)*, 13, 179–184. [In Persian]
- Anvari, H. (1994). *Administrative terminology of the Ghaznavid and Seljuk periods*. Tehran, Iran: Tahouri Library. [In Persian]
- Bagherikhalili, A.-A., & Zelikani, M. (2015). Political ceremonies in *Tarikh-i Bayhaqi*. In *Proceedings of the Tenth International Conference on the Promotion of Persian Language and Literature*. Ardabil, Iran: University of Mohaghegh Ardabili. [In Persian]
- Bayhaqi, M. ibn H. (2004). *Tarikh-i Bayhaqi* (A.-A. Fayyaz, Ed.). Mashhad, Iran: Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]
- Bosworth, C. E. (1999). *The Ghaznavids* (H. Anooosheh, Trans.). Tehran, Iran: Amir Kabir. [In Persian]
- Christensen, A. (2006). *Iran under the Sasanids* (R. Yasemi, Trans.). Tehran, Iran: Seday-e Moaser. [In Persian]
- Dehkhoda, A.-A. (1998). Shababar. In *Dehkhoda Dictionary* (Vol. 9). Tehran, Iran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Delrish, B. (2009). Ambassadors and diplomacy during the Ghaznavid period with special reference to *Tarikh-i Bayhaqi*. *History of Foreign Relations*, 37, 1–23. [In Persian]
- Fallah Rastgar, G. (1995). Customs, rituals, and court ceremonies in Ghazna as reflected in *Tarikh-i Bayhaqi*. In M.-J. Yahaghi (Ed.), *Commemorative volume for Abu'l-Fadl Bayhaqi* (2nd ed.). Mashhad, Iran: Ferdowsi University of Mashhad Press. [In Persian]
- Ghanami Mashhadi, S.-R., & Khajehim, A. (2025). A critical study of the references to foods and beverages in *Tarikh-i Bayhaqi*. In *Proceedings of the Fourteenth International Conference Commemorating Abu'l-Fadl Bayhaqi and Interdisciplinary Studies of Persian Prose*. Sabzevar, Iran: Hakim Sabzevari University Press. [In Persian]

- Hasanzadeh, I. (2007). The structure and organization of the Ghaznavid army. *Shenakht*, 52, 115–152. [In Persian]
- Jurfadhaqani, N. ibn Z. (1995). *Translation of Tarikh-i Yamini* (J. Shoar, Ed.). Tehran, Iran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Khatibrahbar, K. (1995). Explanation of several problems in *Tarikh-i Bayhaqi*. In M.-J. Yahaghi (Ed.), *Commemorative volume for Abu'l-Fazl Bayhaqi* (2nd ed.). Mashhad, Iran: Ferdowsi University of Mashhad Press. [In Persian]
- Lambton, A. K. S. (2012). *A survey of Iranian history after Islam* (Y. Azhand, Trans.). Tehran, Iran: Amir Kabir. [In Persian]
- Mahmoudi, M., Afrakhteh, A., & Namjoo, K. (2017). Nonverbal communication in the narratives of *Tarikh-i Bayhaqi*. *Kavushnameh*, 17(32), 201–232. [In Persian]
- Mez, A. (1985). *Islamic civilization in the fourth century AH (The Islamic Renaissance)* (Vol. 1, A. Zekavati Qaragozlu, Trans.). Tehran, Iran: Amir Kabir. [In Persian]
- Mobarakshah, M. ibn M. (1967). *Adab al-harb wa al-shaja'ah* (A. Soheili Khansari, Ed.). Tehran, Iran: Iqbal. [In Persian]
- Modabberi, M., & Alinejad, M. (2014). Rituals of welcoming travelers in the *Shahnameh*. *Literature and Language*, 16(34), 283–310. <https://doi.org/10.22103/jll.2013.709>
- Mohaghegh, M. (1995). Some administrative and bureaucratic terms in *Tarikh-i Bayhaqi*. In M.-J. Yahaghi (Ed.), *Commemorative volume for Abu'l-Fazl Bayhaqi* (2nd ed.). Mashhad, Iran: Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]
- Mosaffa, A. (1971). The custom of *Nethar*. *Journal of the Faculty of Literature and Human Sciences, University of Tabriz*, 97, 289–316. [In Persian]
- Nizam al-Mulk, H. ibn A. (1985). *Siyasat-nama (Siyar al-Muluk)* (D. Hubert, Ed.). Tehran, Iran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Rafaei Ghadimi, R., & Ekhtiari, Z. (2015). *Tarikh-i Bayhaqi* and military sciences and techniques. *Modern Literary Studies*, 191, 89–114. [In Persian]
- Razaghpour, M. (2017). The royal slave corps in *Tarikh-i Bayhaqi*. *Ayeneh-ye Pazhuhash*, 28(3), 15–27. <https://doi.org/10.22081/jap.2017.65217>
- Tarikh-i Sistan*. (2002). (M.-T. Bahar [Malek al-Sho'ara], Ed.). Tehran, Iran: Moein. [In Persian]
- Unsur al-Ma'ali, K. ibn I. (1992). *Qabus-nama* (G.-H. Yusefi, Ed.). Tehran, Iran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Zoleyn, P. (2002). *Diplomatic protocol and ceremonies*. Tehran, Iran: Mizan. [In Persian]